IZMEĐU BRIJAČNICE I BOLNICE: ULOGA KIRURGA-RANARNIKA U OSIJEKU U RAZDOBLJU OD 1687. DO 1746. GODINE

BETWEEN BARBER'S AND HOSPITAL: THE ROLE OF BARBER-SURGEONS IN OSIJEK IN THE PERIOD FROM 1687 TO 1746

BRUNO ATALIĆ, STELLA FATOVIĆ-FERENČIĆ*

Deskriptori: Brijači-kirurzi – povijest; Kirurgija – povijest; Povijest 17. stoljeća; Povijest 18. stoljeća; Hrvatska

Sažetak. U radu smo prikazali pojavnost i ulogu medicinskih praktičara, osobito školovanih kirurga i brijača-Badera u Osijeku u razdoblju od kršćanskoga oslobođenja 1687. do proglašenja *Regulationen für Baderen* 1746. godine. Na temelju arhivskih izvora i građe prikazali smo njihov identitet, podrijetlo, broj i status te upozorili na određena odstupanja u njihovoj nadležnosti u odnosu na druge gradove Habsburške Monarhije. Prisutnost i širok raspon poslova, koje su kirurzi ovdje obnašali mogu se objasniti geostrateškim položajem Osijeka kao vojne utvrde u blizini granice s Osmanskim Carstvom i snažnim vojnim utjecajem na njegov razvoj te odsutnošću školovanih liječnika. Podatci prikazani u ovom radu upućuju na same početke djelovanja medicinskih praktičara u Osijeku i važni su za razumijevanje razvoja organizacije zdravstva na ovom području.

Descriptors: Barber surgeons – history; Surgery – history; History, 17th century; History, 18th century; Croatia

Summary. This paper presents emergence and role of medical practitioners especially surgeons and barbers in particular in Osijek in the period marked by the Christian liberation in 1687 to the pronouncement of *Regulationen für Baderen* in 1746. On the bases of archival sources we have revealed their identity, origin, number and reputation, and demonstrated differences in their duties in comparison to the other towns of the Habsburg Monarchy. We argued that their presence and activities can be explained by the position of Osijek as an important military fortification at the Othoman Empire's border, as well as with deficiency of physicians. The data presented in this paper demonstrate the very beginnings of medical practitioners in Osijek and are therefore important in understanding of the further development and the organization of health on this territory.

Liječ Vjesn 2007;129:367–370

Osijek i Slavonija su se do pred kraj 17. stoljeća nalazili pod turskom okupacijom. Pobjedom kršćanske koalicije nad Osmanskim Carstvom 1687. godine dolazi do vraćanja grada Osijeka i čitave Slavonije u domenu zapadnokršćanske uljudbe. Osobitu ulogu u ovome razdoblju odigrao je katolički red franjevaca, koji je u svojim samostanima razasutima diljem Slavonije ustrajao u održavanju specifičnoga zapadnokršćanskoga kulturnog identiteta. Na području zdravstva i medicine to se reflektiralo samostanskim obilježjima medicine toga razdoblja. Brojni dokumenti sa širega područja Slavonije svjedoče o ulozi različitih redova ponajviše u okviru ljekarničke, ali i ostalih aktivnosti. Iz dokumenata Državnog arhiva u Osijeku vidljivo je primjerice da su franjevci prakticirali medicinu prije, za vrijeme i poslije turske okupacije.[1] Tijekom 18. stoljeća u osječkome franjevačkom samostanu djelovala je ljekarna, a sačuvane su i zbirke recepata za liječenje u duhu samostanske i pučke medicine, koje su služile u nedostatku boljega načina liječenja. Iz osječkoga franjevačkoga samostana je primjerice poznata *Osječka ljekaruša –Zabilježenje od likova* iz druge polovice 18. stoljeća.[2] Premda je Katolička crkva već od 10. stoljeća svećenstvu branila izvoditi kirurške intervencije, to se nije svugdje podjednako provodilo, a posebice na onim područjima na kojima službenih liječnika ili aprobiranih kirurga nije bilo. Činjenica koja govori u prilog spomenutim tvrdnjama jest tekst sačuvan u *Franjevačkim ljetopisima,* datiran 4. svibnja 1753. godine, koji navodi brata-laika koji je radio kao kirurg i imao svoju praksu u samostanu.[3]

Bitan pomak u razvoju u svim segmentima života dogodio se nakon kršćanskoga oslobođenja Osijeka od turske vlasti i vraćanja grada u sferu zapadnokršćanske civilizacije. Uz navedeno, specifične okolnosti zemljopisnoga položaja grada Osijeka odredile su njegov povijesni razvoj općenito, ali i u zdravstvenome smislu kao pograničnoga grada-utvrde.[4] To je podrazumijevalo i specifične oblike organizacije i uređenja života u smislu osiguranja od ponovnoga turskog osvajanja. Strategija zaštite od neprijatelja, međutim, uključivala je i promišljanje mjera prevencije protiv širenja bolesti i njihova daljnjega širenja na Zapad. To će se osobito očitovati u okviru obrambenog bedema na granici s Osmanskim Carstvom, tzv. Vojne granice u sklopu koje su od osobite važnosti bili vješti kirurzi-ranarnici, koji su bili posebno

* **Katedra za obiteljsku medicinu, povijest medicine i medicinsku etiku, Medicinski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku** (Bruno Atalić, dr. med.); **Katedra za obiteljsku medicinu, povijest medicine i medicinsku etiku, Medicinski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Zavod za povijest i filozofiju znanosti, Odsjek za povijest medicinskih znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti** (prof. dr. sc. Stella Fatović-Ferenčić, dr. med.)

Adresa za dopisivanje: Prof. dr. sc. S. Fatović-Ferenčić, Zavod za povijest i filozofiju znanosti, Odsjek za povijest medicinskih znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Gundulićeva 24, stella@hazu.hr

Primljeno 29. siječnja 2007., prihvaćeno 24. svibnja 2007.



Slika 1. *Karta Kraljevine Slavonije i Slavonske krajine 1751. godine (ova je karta u javnoj domeni Wikipedije)*
Figure 1. *Map of The Kingdom of Slavonia and Slavonian Border in 1751 (map in Wikipedia public domain)*



Slika 2. *Zgrada nekadašnje vojne bolnice u Osijeku ((fotografiju je snimio Bruno Atalić)*
Figure 2. *Building of the former military hospital in Osijek (photography by Bruno Atalić)*

obučeni za zbrinjavanje ratnih ozljeda. Njihova uloga na ovome području bila je primarno usmjerena vojnim i protuepidemijskim ciljevima, a tek sekundarno i civilnim potrebama lokalnoga stanovništva.

Do sada je, međutim, pojavnost ovoga sloja medicinskih praktičara na području Osijeka ostala neistražena. Cilj ovoga rada bio je stoga, na temelju arhivskih izvora pohranjenih u Državnome arhivu u Osijeku ponajprije u okviru fonda: Komorska općina Unutarnji grad – Komorska općina Osijek Tvrđa – *Cammeral Stadt Esseg* za razdoblje 1696.–1786. godine[5] istražiti njihov identitet, podrijetlo, broj, ulogu i nadležnosti u Osijeku u razdoblju od 1687. do 1746. godine. Identifikacija ovih podataka upućuje na početke procesa profesionalizacije zdravstvene zaštite i važna je za razumijevanje daljnjih procesa razvoja organizacije zdravstva na području grada Osijeka.

Vojni utjecaj na razvoj zdravstva

U analiziranome razdoblju Osijek se nalazio na dalekoj periferiji Habsburške Monarhije i u neposrednoj blizini Vojne granice s Osmanskim Carstvom (slika 1.).[6] U njemu je bilo smješteno Generalno zapovjedništvo za cijelu Kraljevinu Slavoniju.[7] Zbog toga je u središnjem dijelu grada izgrađena vojna utvrda Tvrđa opasana bastionima i opkopima. U njoj su izgrađeni zgrada Generalnoga zapovjedništva, vojarne i skladišta za vojne potrebe, ali i zgrada Gradskoga magistrata, obiteljske kuće i trgovine za civilne potrebe. Vojni je utjecaj bio razvidan u svim aspektima života, uključujući organizaciju zdravstvene zaštite. Među najranije podatke o zdravstvenome osoblju ubrajaju se oni koji u popisu stanovništva iz 1697. godine spominju prvoga ljekarnika –*Her Appodecker* – Franza Ludwiga Pokornyja.[8] Već 1701. godine spominju se dvije ljekarne u registru Tvrđe: vojna – *castrensis* i javna – *civilis*. Znači da je samo desetljeće nakon oslobođenja od Turaka Osijek imao tri ljekarne i sve su tri bile smještene unutar zidina Tvrđe.[1]

U razdoblju od 1726. do 1730. godine u Osijeku je izgrađena vojna bolnica.[9] Sastojala se od dva krila: južnoga i zapadnoga (slika 2.). Sagrađena je na mjestu Kasim-pašine medrese u neposrednoj blizini isusovačke crkve svetoga Mihaela Arkanđela podignute na mjestu Kasim-pašine džamije. Crkva i bolnica su svojim smještajem istodobno bile i najveći simboli veličanstvene pobjede kršćanske civilizacije nad islamskom civilizacijom na ovome području.[9] Bolnica je bila namijenjena samo ranjenim vojnicima, pa su stanja liječena u njoj bile ponajprije vanjske ozljede, a ne unutarnje bolesti. To je razlog da se bolničko osoblje sastojalo samo od vojnih kirurga – *stabatalis chirurgus.* O prisutnosti vojnih kirurga u razdoblju od 1690. do 1700. godine (tablica 1) svjedoči spominjanje njihovih imena u fondu: Komorska općina Unutarnji grad – Komorska općina Osijek Tvrđa – *Cammeral Stadt Esseg* za razdoblje 1696.–1786. godine.[5]

Tablica 1. *Vojni kirurzi – stabatalis chyrurgus*
Table 1. *Military surgeons*

Razdoblje Period	Ime Name	Narodnost Nationality
1690.–1700.	Paul Weissenberger	Nijemac/German
1690.–1700.	Gerard Zester	Nijemac/German
1690.–1700.	Ferdinand Zach	Nijemac/German
1690.–1700.	Johann Purkhard	Nijemac/German
1690.–1700.	Martin Ziapuzzi	Talijan/Italian
1690.–1700.	Franz Krumplich	Nijemac/German
1690.–1700.	Servatius Ritter	Nijemac/German
1690.–1700.	Jakob Singer	Nijemac/German
1690.–1700.	Justus Sening	Nijemac/German
1690.–1700.	Engelbert Rumpf	Nijemac/German
1690.–1700.	Franz Reinhardt	Nijemac/German
1690.–1700.	Georg Nass	Nijemac/German
1690.–1700.	Franz Hueber	Nijemac/German

Paralelno se uz djelatnost vojnih kirurga u Osijeku razvija i djelatnost civilnih kirurga – *civis chyrurgus* – zaduženih za zbrinjavanje zdravstvenih potreba civilnoga stanovništva. Gradske su vlasti u pomanjkanju fizika nerijetko zanemarivale stroge propise u ograničenju rada kirurga. Budući da u Osijeku nisu još postojali školovani liječnici, a nemamo za taj period ni podatke o djelovanju zemaljskoga liječnika, djelokrug rada spomenutih civilnih kirurga bio je puno veći od onoga njihovih kolega u drugim dijelovima Habsburške Monarhije.[10] Primjerice, smjeli su propisivati recepte za sve vrste lijekova, liječiti vanjske ozljede, ali i unutarnje bolesti, što je usporedbe radi bilo nezamislivo u Beču toga vremena.[11] Njihova imena identificirali smo za razdoblje od 1700. do 1735. godine (tablica 2.).

Život vojnih i civilnih kirurga tekao je samo unutar zidina Tvrđe, koja je bila vojno-administrativno središte tadašnjega grada Osijeka i cijele Kraljevine Slavonije. Ondje su zajedno s vojnicima i ostalim doseljenicima tvorili njemačku

Tablica 2. *Civilni kirurzi – civis chyrurgus*
Table 2. *Civil surgeons*

Razdoblje Period	Ime Name	Narodnost Nationality
1700.–1735.	Ivan Gašpar Amon	Švicarac/Swiss
1700.–1735.	Heinrich Meyer	Nijemac/German
1700.–1735.	Ferdinand Rupert	Nijemac/German
1700.–1735.	Josef Auer	Nijemac/German
1700.–1735.	Giorgio Cavallar	Španjolac/Spanish
1700.–1735.	Franjo Simonović	Hrvat/Croatian
1700.–1735.	Antun Walter	Nijemac/German
1700.–1735.	Petar Walko	Nijemac/German
1700.–1735.	Franz Berner	Nijemac/German
1700.–1735.	Martin Dietz	Nijemac/German

govornu većinu nasuprot hrvatskoj govornoj većini okolnih naselja, koja će se postupno tijekom 18. stoljeća razviti u Gornji i Donji grad.[9] To je razvidno iz podatka sadržanog u Kapucinskim ljetopisima od 11. prosinca 1703. godine, koji se odnosi na zahtjev ljekarnika Franza Ludwiga Pokornyja, kraljevskoga vojnoga i garnizonskoga kirurga Franza Huebera i kraljevskoga štapskoga kirurga Georga Nassa da se postavi njemački kapucinski svećenik. Navedeni izrijekom izjavljuju da više ne žele slušati propovijedi i davati ispovijedi na hrvatskome jeziku.[12]

Nedvojbena je činjenica da su većina kirurga bili stranci, koji su s obzirom na nedostatak školovanijih liječnika uživali ugled i povjerenje građanstva. To je razvidno iz primjera *chyrurgusa* Ivana Gašpara Amona, koji je tri puta izabran za gradskoga suca u Tvrđi, i to u sljedećim razdobljima: 1705.–1709., 1713. i 1719.–1742.[13] Za svoj doprinos unaprjeđenju zdravstva i razvoju grada 1735. godine primio je austrijsko plemstvo. Doživio je 87 godina, što je u ono vrijeme bila duboka starost. Također postoje podatci da su kirurzi imali vlastitu svečanu misu u župnoj crkvi svetoga Mihaela Arkanđela u Tvrđi u deset sati za kvarte i svetkovinu svetih Kuzme i Damjana, zaštitnika liječničke profesije.[14]

Za razliku od nekih drugih gradova na našem području poput primjerice Dubrovnika (1452.), Zagreba (1466.) i Varaždina (1557.), koji su imali svoja udruženja, bratovštine i cehove, za Osijek ne postoje podatci o posebnim udruženjima kirurga-ranarnika niti raspolažemo podatcima o školovanju navedenih kirurga-ranarnika, koji rade u analiziranom razdoblju u Osijeku. Razlog tomu bila je malobrojnost kirurga-ranarnika, koji zbog toga nisu imali potrebu za organiziranjem u udruženja da bi se zaštitili od konkurencije. Ovu pretpostavku podupire i činjenica da lista poslova i zaduženja, koja je u to vrijeme u većim i razvijenim središtima poput Beča bila izdiferencirana,[10] kod osječkih kirurga-ranarnika nije bila strogo propisana, pa zato pretpostavljamo da su oni imali znatno šire nadležnosti.

To potvrđuje i činjenica da u promatranome razdoblju u Osijeku nije postojala razlika između *Badera* i školovanog kirurga. Termin *Bader* dolazi od njemačke riječi *baden* u značenju kupanje. Rabio se tijekom kasnoga srednjega vijeka i ranoga novoga vijeka za profesionalne djelatnike koji su radili u brijačnicama. Iako bi ispravan naziv za njih bio kupeljnici, u hrvatskome se jeziku uvriježio naziv brijači. Njihova primarna briga bila je tjelesna higijena, ali su također bili vješti u obavljanju jednostavnih kirurških zahvata. Oni su, također, redovito puštali krv svojim mušterijama da bi unaprijedili njihovo zdravlje u skladu s tada prevladavajućim humoralnim konceptom medicine. Iz ovog sloja postupno su se razvile odvojene profesije zubara i kirurga-ranarnika. U Habsburškoj Monarhiji članovi svih triju profesija bili su organizirani u cehove, polagali su posebne ispite



Slika 3. *Regulationen fur Baderen (fotografiju je snimio Bruno Atalić)*
Figure 3. *»Regulationen fur Baderen« (photography by Bruno Atalić)*

nakon naukovanja i morali su imati ispravne dozvole za prakticiranje svojih vještina.[11]

Iako je u Beču stroga podjela između navedenih profesija postojala od 1511. godine, ona očito u Osijeku nije bila od presudnoga značenja.[15] To možemo zaključiti na temelju dvaju ljetopisa, i to Franjevačkoga[3] te onoga Josipa Turkovića, župnika u Tvrđi.[14] Prvi datiran 13. travnja 1750. godine spominje sporazum između samostanskoga gvardijana i civilnoga kirurga-ranarnika Ivana Cammera o šišanju svih redovnika u samostanu u razdoblju od godinu dana za 13 forinti i 16 novčića. Drugi datiran 3. siječnja 1805. spominje župnikovo plaćanje 15 forinti civilnomu kirurgu-ranarniku Antunu Reinhardtu za godišnje usluge šišanja. Navedeno potvrđuje i sam sadržaj najstarijega poznatoga dokumenta o regulaciji medicinske prakse u Osijeku iz 1746. godine: *Regulationen für Baderen.*[5]

Ova pozicija osječkih kirurga-ranarnika, u kojoj su obnašali poslove koji su njihovim kolegama u ostalim dijelovima Habsburške Monarhije uskraćeni, promijenjena je nakon što je Magistratsko vijeće Tvrđe prihvatilo spomenute *Regulationen für Baderen* 12. rujna 1746. godine (slika 3.).[5] Neposredni povod za njihovo donošenje bila je tužba kirurga-Badera Lorenza Nichloscha podignuta pet dana ranije protiv pacijenta Melchiora Nickhla, trgovca iz Miterwaldta u Tirolu, koji nije platio račun za pružene medicinske usluge. U njoj se navodi da je optuženik boravio tri tjedna u njegovoj brijačnici-bolnici i da je za svoj trud od njega potraživao 24 forinte, a da je primio svega 6 forinti, pa mu optuženik duguje još 18 forinti, za koje se nada da će ih Magistratsko vijeće moći utjerati od optuženika. Eheweib Getraut, zastupnik optuženika, izjavio je da je njegov klijent prvo poslao po Egidiuma Schilla, gornjogradskoga kirurga-Badera, ali budući da on cijeli dan nije uspio doći, obratio se za pomoć Lorenzu Nichloschu. On ga je obilazio 12 ili najviše 13 dana i propisao mu je svega 3 recepta, na koje je lijekove sam kupio i platio u ljekarni, pa je zbog toga nekršćanski tražiti 24 forinte za tako malo djelatnosti. Nichlosch je na to replicirao da ga je svaki dan tri puta obilazio.[5]

Magistratsko vijeće u svojoj odluci navodi da su ga brojne tužbe građana protiv kirurga-Badera zbog njihove raznovrsne, precijenjene i za život opasne djelatnosti navele na donošenje službene regulacije njihove medicinske djelatnosti. Ono je zatražilo stručno mišljenje doktora medicine Georga Pfistera, carskoga i kraljevskoga vojnoga liječnika iz Osijeka, koji je izjavio da je u navedenome slučaju Lorenz Nichlosch djelovao bez formalnoga znanja i da mu optuženi

Tirolac ništa ne duguje. On navodi da je Njegova Ekscelencija grof Khevenhiller 6. lipnja 1737. godine u slavno sjećanje na careve i kraljeve Ferdinanda I., Rudolfa II., Ferdinanda III., Leopolda I. i Karla VI., a prije vladavine Marije Terezije (1740.–1780.) proglasio Odredbu utemeljenu na Ustavu i Statutu, kojom su regulirane ovlasti pojedinih medicinskih praktičara na području Habsburške Monarhije. Njome se brijačima-Baderima zabranjuje svako liječenje, a kirurzima-ranarnicima dopušta samo liječenje vanjskih ozljeda.[5]

Magistratsko vijeće na temelju te Odredbe donosi svoju Regulaciju:

1. kirurzi-*Baderi* smiju liječiti samo vanjske ozljede i zabranjeno im je liječenje unutarnjih bolesti
2. kirurzi-*Baderi* ne smiju pisati recepte za lijekove, a magistrima farmacije je zabranjeno izdavati lijekove na njihove recepte, već samo na recepte pravih doktora medicine
3. vrijednost prvoga liječničkoga pregleda iznosi 1 forintu, a svakoga sljedećega pregleda 30 krajcara, dok vrijednost kirurškoga pregleda iznosi svega 12 krajcara, a svi neovlašteni pregledi su besplatni.

Navedena *Regulacija* najstariji je poznati pravni dokument o regulaciji medicinske prakse u Osijeku.[5] Gradsko vijeće moglo ju je proglasiti tek nakon dolaska školovanih liječnika u Osijek, između koji se Johann Gottfried Hartwig prvi spominje u zapisu iz 1728. godine.[13] Unatoč tomu kirurzi su ostali važan dio gradske zdravstvene zaštite, što je do osobitoga izražaja dolazilo u razdobljima epidemija.[16]

Rasprava i zaključci

U ovome smo radu iznijeli do sada nepoznate podatke o službi vojnih i civilnih kirurga na području grada Osijeka u razdoblju od 1687. do 1746. godine. Pojavnost medicinskih praktičara i izgradnja vojne bolnice u Osijeku u razdoblju od 1726. do 1730. godine značili su pomak u liječenju pučanstva od prethodnih monastičkih pristupa prema početcima organizirane zdravstvene zaštite. Navedenomu su znakovito pridonijele i specifične okolnosti položaja samoga grada Osijeka te vojno-političke obrambene strategije na čitavome području Slavonije, koje su uključivale i organizaciju zdravstvene skrbi.

Nedostatak školovanih liječnika očitovao se na području grada Osijeka u prisutnosti kirurga, koji su ovdje imali dozvole za znatno širi djelokrug djelatnosti nego na ostalim područjima Habsburške Monarhije. Skala njihovih djelatnosti obuhvaćala je liječenje i vanjskih ozljeda i unutarnjih bolesti, no jednako tako i usluge brijanja i šišanja kao što je razvidno iz podastrijetih arhivskih dokumenata u ovome radu.

Iako ne postoje potpuni podatci o njihovu podrijetlu, proučavanjem njihovih imena možemo zaključiti da su uglavnom dolazili iz njemačkih govornih područja Habsburške Monarhije. Njihovo naseljavanje povezano je s općom repopulacijom Kraljevine Slavonije, koja je tijekom turskih osvajanja i povlačenja tijeku 16. i 17. stoljeća bila gotovo potpuno depopulirana. S druge strane, postojala je stalna potreba za kirurzima-ranarnicima zbog neposredne blizine Vojne granice, koja je bila vitalna za obranu novooslobođenih zemalja od Turaka. U to vrijeme nisu postojale obrazovne ustanove za kirurge u Kraljevini Slavoniji, a najbliža se nalazila u Beču.[10] Također tijekom proučavanoga razdoblja Kraljevina Slavonija bila je pod direktnom upravom Carske dvorske komore u Beču, pa zbog važnosti grada Osijeka kao njezina središta možemo slobodno zaključiti da su spomenuti kirurzi slani direktno iz metropole u provinciju. Pretpostavljamo stoga da je riječ o aprobiranim kirurzima, odnosno onima koji su završili propisanu edukaciju i položili standardizirani ispit.

Iz dokumenta prikazanih u ovome radu razvidno je da su kirurzi u Osijeku bili cijenjeni te da su uživali i svojevrsne privilegije. To, međutim, nije bila neuobičajena pojava niti specifikum osječkoga područja, već opća pojava od razine srednjovjekovlja nadalje. U literaturi se često navodi primjer kirurga i brijača Mihajla Daba, koji je godine 1430. dobio za svoje zasluge plemićku titulu od kralja Sigismunda, a grb mu je sadržavao tri srebrna zuba i ruku koja je držala zub.[17]

Sljedeći pomak prema organizaciji zdravstva na ovome području očituje se u dolasku prvoga školovanoga liječnika Johanna Gottfrieda Hartwiga, čije je djelovanje na području grada Osijeka zabilježeno 1728. godine. On nedvojbeno nije direktno utjecao na bolju regulaciju i smanjenje djelokruga rada kirurzima. Taj pomak dogodio se istom 1737. godine odredbom, kojom su regulirane ovlasti pojedinih medicinskih praktičara na području čitave Habsburške Monarhije. Međutim, ona je na području grada Osijeka zaživjela tek nakon prihvaćanja spomenutih *Regulationen für Baderen* 1746. godine.[5] U ovom radu upozorili smo na sadržaj i značenje ove odredbe te je datirali prema arhivskoj dokumentaciji, korigirajući dataciju Vladimira Utvića, koji ju smješta u 1762. godinu.[8]

Ovaj je rad rezultat istraživanja na projektu »Hrvatski medicinski identitet i njegov europski kontekst« broj 101-101-25-55-25-53, financiranom od Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

LITERATURA

1. *Živaković-Kerže Z.* Svaštice. Osijek: Hrvatski institut za povijest; 1997.
2. *Živaković-Kerže Z.* Svaštice iz Staroga Osijeka. Osijek: Hrvatski institut za povijest; 2001.
3. Diarium sive prothocollium venerabilis Conventus Sanctae Crucis inventae Essekini intra muros ab anno 1686 usque ad annum 1890. (Hrvatski prijevod) u Sršan S. Osječki ljetopisi 1686. – 1945. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku; 1993.
4. *Gaćina S, Ivanković GM.* Planovi i vedute Osijeka. Osijek: Muzej Slavonije Osijek; 1996.
5. *Državni arhiv u Osijeku;* Fond: Komorska općina Unutarnji grad – Komorska općina Osijek Tvrđa – Cammeral Stadt Esseg; Prothocolum der Stadt Rathaus die Esseg von 1696. bis 1786.; Uprava i javne službe do 1945.
6. *Vodopija J.* (ur.) Sanitarni kordon nekad i danas. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu grada Zagreba; 1978.
7. *Mažuran I.* Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702. godine. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku; 2005.
8. *Firinger K, Utvić V.* Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1739. do 1930. Osijek: Opća bolnica Osijek; 1970.
9. *Plevnik B.* Stari Osijek. Osijek: Muzej Slavonije Osijek; 1987.
10. *Horn S.* Das Cosmas und Damiansfest der Wiener medizinischen Fakultät. Repräsentation und Identifikation. Wien: In: Thomas Aigner (ed.) Volksreligiosität in der Frühen Neuzeit; 2003.
11. *Endlicher S.* Die älteren Statuten der Wiener medizinischen Fakultät nebst einer systematischer Zusammenstellung der auf diese bezüglichen gesetzlichen Bestimmungen.Wien; 1847.
12. Historia domestica in qua memorata digna provinciae, pecculialiter vero Conventus huius Essegginensis compendiose referuntur, ad usum tunc existentium, accommodata ac Exarari incepta anno 1763. (Hrvatski prijevod) u Sršan S. Osječki ljetopisi 1686. – 1945. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku; 1993.
13. Mažuran I. Najstariji zapisnik Općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1746. godine. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku; 1965.
14. Diarium Parochialis ecclesiae Interioris civitatis Essek Sancto Michaeli Archangelo dictate domus parochialis casuumque rarius contigentium ab anno 1798; sub Antonio Josepho Turkovics in Superiore civitate Essek anno 1757 nato, parocho et vicearchidiacino loci. (Hrvatski prijevod) u Sršan S. Osječki ljetopisi 1686. – 1945. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku; 1993.
15. *Miedler-Leimer S.* Bader und Wundärzte in frühneuzeitliches Tal Wachau (1523.–1679.). Wien: Phil. Diss.; 1998.
16. *Sršan S.* Zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1745. do 1770. godine. Fond: Građa za povijest Osijeka i Slavonije; Osijek: Sveučilište u Osijeku, Povijesni arhiv u Osijeku, 1987.
17. *Kallay J.* Iz zgodovine stomatologije. Pro medico 1972;6:92–9.